

УДК 33:631.1.016

Нісходовська О. Ю.

кандидат економічних наук,

доцент кафедри економіки, підприємництва, торгівлі та біржової діяльності,

Заклад вищої освіти «Подільський державний університет»

Кам'янець-Подільський, Україна

E-mail: olenas1308@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5403-878X

УКРАЇНСЬКЕ ФЕРМЕРСТВО: СТАН, ПЕРСПЕКТИВИ ТА ВИКЛИКИ

Анотація

Фермерство в Україні є важливою складовою частиною національної економіки та гарантує продовольчу безпеку країни. Незважаючи на значний потенціал, галузь стикається з низкою викликів і можливостей. У статті розглядається стан українського фермерства до миті повномасштабного вторгнення та проблеми, що виникли після. Війна досить суттєво вплинула на всі галузі економіки в Україні, вона, без сумніву, спричиняє величезні збитки та втрати для країни. Також це стосується малих господарств. Незважаючи на все, фермерство в Україні залишається важливою складовою частиною національної економіки. Саме фермерство, на наш погляд, має високий ступінь адаптивності до різних ринкових сингалів, гнучко реагує на ринкову кон'юнктуру через зміни виробничих програм, спеціалізацію та диверсифікацію господарської діяльності. Гнучкість і варіативність дозволяють фермерським господарствам мати переваги порівняно із середніми та великими сільськогосподарськими підприємствами, сприяють розвитку конкуренції в сільському господарстві України. Проте різні зовнішні впливи, як-от: нестача обігових коштів, слабка матеріально-технічна база, складність і постійна зміна системи оподаткування, неврегульованість земельних відносин, нестабільність державної підтримки, стримують розвиток фермерських господарств у вітчизняній економіці. Особливо в теперішні важкі для країни часи. Тому актуальним є пошук найбільш ефективних методів господарювання, які б допомогли фермерським господарствам повною мірою виконувати їхню соціально-економічну функцію в розвитку села. Чимало фермерів уже пройшли загартування в умовах воєнного часу, блекаути та навіть руйнування господарств унаслідок російської агресії. Малі сільськогосподарські товаровиробники довели свою стійкість, більшу гнучкість, ефективність порівняно з великими агрокомпаніями. І попри всі негаради, скептичні та песимістичні прогнози, розвиток фермерських господарств в Україні триває та заручається підтримкою держави.

Ключові слова: фермерське господарство, господарська діяльність, аграрний сектор, фермерство, економіка, аграрні відносини, розвиток.

Вступ. Натепер серед різних форм підприємницької діяльності в аграрному секторі сільського господарства з аграрного бізнесу найпоширенішим та інноваційним є фермерство. Ця форма господарювання отримала своє місце у світовій практиці розвинених країн завдяки можливості адаптації до нових викликів глобальної економіки. Хоча, як зазначають науковці та дослідники, фермерство вважається особливо привабливою формою підприємницької діяльності у сфері сільського господарства, ця галузь вимагає від фермерів широкого спектра навичок, знань та інноваційних підходів. Такими можливостями є поєднання в одній особі власника засобів виробництва, працівників і менеджера, що робить цю форму власності найбільш мотивуючою та відповідальною.

Отже, фермерські господарства в Україні являють собою динамічний сектор сільського господарства, що сприяє сталому розвитку та підвищенню важливості аграрного сектору в національній економіці. Ці підприємства відображають глибокий підприємницький дух і самостійність фермерів, роблять важливий внесок у розвиток сільських територій і гарантування продовольчої безпеки країни.

Мета роботи. Основною метою статті є проведення аналізу сучасного стану розвитку фермерських господарств в Україні, виявлення ключових проблем, які впливають на їхню діяльність, визначення пріоритетних напрямів, потенціалу та можливостей фермерських господарств у контексті глобальних викликів, пошук шляхів їх сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фермерські господарства як форма господарювання виникли та сформувалися у процесі аграрної реформи після ухвалення Закону України «Про селянське (фермерське) господарство», уведеного в дію постановою Верховної Ради України № 2010–ХІІ від 20 грудня 1991 р. [2]. Із часом зазначений Закон утратив чинність на підставі Закону України «Про фермерське господарство» № 973–ІV від 19 червня 2003 р., яким визначено правові, економічні та соціальні засади створення та роботи фермерських господарств як прогресивної форми підприємницької діяльності громадян у галузі сільського господарства України [3].

Діяльність фермерських господарств України, тобто сам процес, відбувалась поетапно. Ці зміни були зумовлені трансформацією економічних відносин у сільському господарстві.

І етап – масове створення фермерських господарств (1992–1995 рр.).

II етап – утворення фермерського укладу (1996–2000 рр.).

III етап – прискорення процесів зростання та концентрації їх землекористування, придбання основних засобів, залучення додаткового капіталу. Наприкінці періоду фермерські господарства частково трансформувалися в особисті селянські господарства (2001–2008 рр.).

IV етап – зменшення кількості фермерських господарств, зростання площі їх користування, уповільнення темпів кількісного розвитку матеріально-технічної бази та посилення тенденцій якісних перетворень у виробничому потенціалі (2009–2021 рр.).

V етап – війна спровокувала економічні зміни, що завдали значної школи виробництву та спричинили зменшення доходів фермерів. Починаючи із 2023 р. становище дещо покращилось – отримали фінансову допомогу від держави, міжнародні гранти, пільгове кредитування (2022–2023 рр.) [4].

У структурі сільського господарства Україна мала всі можливості для процвітання, приблизно третину найродючіших земель у світі (79% яких у 2020 р. було відведено під орні культури). До 2021 р. сільське господарство становило 41% українського експорту проти 27% у 2013 р. [5]. А вже внаслідок повномасштабної російської агресії Україна втратила мільйони гектарів сільськогосподарських угідь, площі ріллі у 2023 р. порівняно із 2021 р. зменшилися на 21,2% [6]. Середній розмір фермерського господарства у країні у 2020 р. становив 835 га. Ключовими володарями в українському сільському господарстві були 8 600 середніх господарств площею від 200 до 2 тис. га, що виробляли понад 50% зернових і промислових культур. До складу найбільших сільськогосподарських підприємств країни входили 22 агрохолдинги з орендованою землею площею понад 50 тис. га. Середня площа сільськогосподарських угідь із розрахунку на одне фермерське господарство у 2021 р. становила 186,6 га. У динаміці вона зростала, що свідчить про тенденцію до збільшення середніх розмірів фермерських господарств, які здебільшого належали до малих агровиробників.

У таблиці 1 представлена динаміка кількості фермерських господарств України та площ сільськогосподарських угідь у їхньому користуванні.

Таблиця 1. Землекористування та кількість фермерських господарств

Рік	Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	Кількість фермерських господарств, од.
2019 р.	4 750	32 452
2020 р.	4 818	27 667
2021 р.	4 818	26 629
2022 р.	4 700	28 544

Джерело: сформовано за даними Державної служби статистики України.

У фермерських господарствах основним видом компенсації найманим працівникам є грошова компенсація, яка може виплачуватися у формі заробітної плати, виплат на відпустку та за роботу понад норму, а також бонусів. За даними Державної служби статистики України, середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників у сільському господарстві в середньому по Україні становила: у 2019 р. – 8 738 грн, у 2020 р. – 9 734 грн, у 2021 р. – 11 733 грн, у воєнному 2022 р. – 12 243 грн.

Розвиток фермерських господарств залежить насамперед від наявності матеріально-технічних засобів, основою яких є матеріальні вкладення – капітальні інвестиції. Середньорічна частка власних джерел фінансування капітальних інвестицій у сільському господарстві (до війни), зокрема і фермерських господарств, становила 89,8%, а банківських кредитів – 9,9%. На бюджетне фінансування й іноземні джерела припало лише 0,3% у середньому за 2019–2021 рр. [7, с. 46].

Однак під час війни у структурі джерел фінансування капітальних інвестицій фермерських господарств сталися значні зміни. Фермери у 2023 р. отримали підтримку як держави, так і міжнародних донорів (пільгове кредитування, гранти на розвиток бізнесу, а також просто безоплатні насіння та добрива). Позитивним явищем є й зростання обсягів виробництва продукції, більшість із якої – продукція рослинництва (табл. 2). Зростала також упродовж останніх років частка поголів'я худоби та птиці у фермерських господарствах у загальному їх поголів'ї у країні. Збільшення кількості господарств, виробництва сільськогосподарської продукції та підвищення рівня врожайності свідчать про зростання важливості такого типу господарських формувань в аграрній економіці країни. Фермери відіграють значну роль не лише в забезпеченні потреб внутрішнього ринку, а й у формуванні експорту.

У 2022 р. виробництво продукції фермерськими господарствами, порівняно з попереднім, зменшилося, що пов'язано з воєнними діями й окупацією частини території країни.

Водночас, якщо говорити про об'єм землі в обороті в Україні, унаслідок воєнних дій було вилучено лише 20% сільськогосподарських земель. Зменшення виробництва продукції сільського господарства має місце в усіх категоріях господарств. Так, частка фермерських господарств у виробництві продукції рослинництва в цінах 2022 р. скоротилася порівняно з попереднім роком на 1,4%, що означає, що саме фермери зазнали більших, ніж інші категорії агровиробників, втрат.

Таблиця 2. Динаміка розвитку фермерських господарств

Показник	Рік				Відношення 2021 р. до 2019 р., %	Відношення 2022 р. до 2021 р., %
	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.		
Виробництво продукції сільськогосподарства у сталих цінах 2016 р. всіма категоріями господарств, млрд грн	681,0	612,1	712,6	534,4	31,6	-178,2
зокрема: господарств населення	231,2	216,4	228,5	186,0	-2,7	-45,2
фермерські господарства	79,1	65,8	90,3	59,8	11,2	-30,5
Частка фермерських господарств у виробництві рослинницької продукції, %	14,1	13,2	14,9	13,5	0,8	-1,4
зокрема:	15,3	14,9	16,5	15,6	1,2	0,3
культури зернові та зернобобові	4,5	4,6	4,8	5,5	0,3	1,0
буряк цукровий фабричний	20,3	18,8	20,2	18,3	0,1	-2,0
соняшник	0,5	0,5	0,6	0,5	0,1	0
картопля	3,0	3,0	2,4	1,3	-0,6	-1,7
культури овочеві	4,7	4,5	7,2	7,1	2,5	2,4
культури плодові та ягідні	Урожайність сільськогосподарських культур у фермерських господарствах, ц/га					
культури зернові та зернобобові	44,0	37,4	50,4	41,8	6,4	-2,2
буряк цукровий фабричний	502,8	445,1	549,6	587,4	46,8	37,8
соняшник	24,5	18	23,6	19	-0,9	-5,5
картопля	196,9	196,8	215,5	226,7	18,6	29,8
культури овочеві	368,3	373,9	346,7	269,8	-21,6	-98,5
культури плодові та ягідні	83,7	86,8	154,9	154,4	71,2	70,7
Частка поголів'я худоби та птиці у фермерських господарствах, до загального в усіх категоріях господарств, %						
Велика рогата худоба	3,3	3,6	4,2	4,8	0,9	1,5
свині	5,0	5,0	5,0	5,0	0	0
птиця	2,1	2,4	2,6	0,9	0,5	-1,2

Джерело: сформовано за даними Державної служби статистики України.

Досягнення сталою розвитку фермерських господарств потребує подолання чинників, що продукують нестабільність, ужиття комплексу заходів державного значення на основі дієвої аграрної політики.

У 2022 р. Міністерство аграрної політики та продовольства України впровадило важливі програми, спрямовані на підтримку аграріїв і розвиток різних галузей сільськогосподарства. Ці програми охопили сфери садівництва, ягідництва, виноградарства та тепличних господарств, стали джерелом важливої підтримки для сільськогосподарських підприємств, зокрема й фермерів.

Ще однією з основних цілей цих програм стало створення умов для розвитку аграрного сектору країни. У зв'язку з тим, що через незворотні гранти від аграріїв надавалася фінансова підтримка, було створено більше робочих місць, підвищилась продуктивність у виробництві сільськогосподарської продукції. Ці ініціативи зробили українських сільгоспвиробників більш конкурентоспроможними на ринку, отже, народу України було забезпечено більше якісних продуктів. Зрозуміло, що ці програми допомагали підтримати цей сектор і захистити продовольчу безпеку нашої держави. Держава взяла на себе активну роль у фінансуванні проєктів із розвитку садівництва, сприяла їхньому успішному впровадженню. Шляхом надання грантів на суму до 70% від загальної вартості проєктів (за винятком ПДВ), держава відчутно полегшила фінансове навантаження на аграріїв. І це означало, що на кожен гектар саду від 150 до 400 тисяч гривень були виділені у вигляді державних грантів, іншу частину фінансування передбачалося забезпечувати самостійно сільськими господарствами й аграріями. Тобто ця програма стала важливим кроком у сприянні розвитку садівництва в Україні. Цей крок має посприяти розвитку аграрного сектору, підвищенню продуктивності та забезпеченню якісною продукцією споживачів.

Для підтримки фермерів і стимулу запроваджено:

Фінансову допомогу:

- прямі платежі (виплати фермерам на одиницю площі землі або поголів'я тварин);
- компенсацію відсотків за кредитами (зменшення фінансового навантаження на фермерів);
- гранти (безоплатна фінансова допомога на реалізацію інвестиційних проєктів).

Підтримку інфраструктури:

- будівництво та ремонт доріг (покращення транспортної доступності);
- меліорацію земель (збільшення родючості земель);
- електрифікацію сільських населених пунктів (забезпечення енергоносіями).

Сприяння розвитку кооперації:

- підтримку створення та розвитку сільськогосподарських кооперативів (об'єднання зусиль фермерів для досягнення більшої ефективності);
- компенсацію вартості дизельного палива: для зменшення витрат фермерів на паливо;
- підтримку тваринництва (виплати на голову великої рогатої худоби й інших видів тварин);
- підтримку переробних підприємств: створення нових робочих місць і доданої вартості.
- Інформаційну підтримку:
- надання консультацій (допомога фермерам у вирішенні виробничих питань);
- проведення навчальних заходів (підвищення кваліфікації фермерів).

Держава і надалі розширює програми підтримки для фермерських господарств.

Згідно зі статистикою 2024 р., за перше півріччя відкрилося понад 18 тис. нових компаній. Серед них найбільше – товариств з обмеженою відповідальністю (далі – ТОВ) і громадських організацій, 2,9% від усієї кількості – нові фермерські господарства.

Державні органи України разом із незалежними національними та міжнародними експертами постійно оцінюють шкоду, якої завдано війною сільському господарству та довкіллю. Ця інформація лягла в основу плану післявоєнного відновлення та розвитку України, який був представлений у Лугано (Швейцарія) 4–5 липня 2022 р., а через рік, 21–22 червня 2023 р., обговорювався світовими лідерами на Конференції з відновлення України в Лондоні (Велика Британія). Проте українське громадянське суспільство та наукові кола стурбовані тим, що ці заходи, імовірно, принесуть користь експортноорієнтованому агробізнесу, тоді як сімейні фермерські господарства й особисті селянські господарства залишаться без уваги та підтримки.

Безумовно, сільське господарство в Україні визнано пріоритетною сферою економіки, яке забезпечує їжею значну частину населення країни. У минулому, тобто в довоєнний період, багато державних ресурсів та іноземних інвестицій були витрачені на реформи та програми підтримки розвитку сільського господарства. Усі чинники забезпечували нарощення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та сприяли її експорту в Азію, Африку та країни Близького Сходу. І в результаті сформувалася складна структурна динаміка українського аграрного сектору, тобто фермерські та дрібнотоварні господарства сімейного типу почали конкурувати з великим аграрним бізнесом.

Висновки. Повномасштабне вторгнення завдало аграрному виробництву та сільським територіям величезних руйнувань і складнощів. Війна не зупинила, а лише посилила боротьбу за ресурси та державну підтримку між великим агробізнесом і селянськими фермерськими господарствами, постійно виносячи на порядок денний питання про майбутнє українського сільського господарства. І поки держава визначає свій шлях до відновлення та подальшого розвитку економіки країни загалом, кожен фермер, господар стикається з низкою викликів.

Список використаних джерел

1. Беженар І., Грищенко О. Фермерські господарства в Україні: стан та перспективи розвитку. *Проблеми сучасних трансформацій*. Серія «Економіка та управління». 2023. № 9. <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-9-04-14>.
2. Про селянські (фермерські) господарства : Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2009–XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 14. С. 186. URL: zakon.rada.gov.ua/qo/973-15.
3. Про фермерське господарство : Закон України від 19 червня 2003 р. № 973–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 45. Ст. 363. URL: zakon.rada.gov.ua/qo/973-15.
4. Нечитайло В. Стан розвитку національних фермерських господарств в умовах нестабільності. *Сталий розвиток економіки*. 2023. № 2 (47). С. 158–164. <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2023-47-23>.
5. Європейська комісія. 2023. URL: <https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine>.
6. Сільське господарство України 2022 : статистичний збірник. Київ : Державна служба статистики України, 2023. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
7. Zakharchuk O., Kisil M., Nechytailo V. The state and prospects of investing in the development of agriculture in conditions of instability. *Ekonomika APK*. 2022. № 29 (6). P. 41–56. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202206041>.
8. Ivanyshyn V., Poprozman N., Haibura Yu., Niskhodovska O., Belei S. Development of recommendations for Ukrainian farming crediting based on the experience of other countries. *Scientific Horizons*. 2024. № 27 (8). P. 122–136. DOI: 10.48077/sci-hor8.2024.122.

Niskhodovska O. Yu.

Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor at the Department of Economics, Entrepreneurship,
Trade and Stock Exchange Activities,
Higher Educational Institution "Podillia State University"
Kamianets-Podilskyi, Ukraine
E-mail: olenas1308@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5403-878X

UKRAINIAN FARMING: STATUS, PROSPECTS AND CHALLENGES

Abstract

Farming in Ukraine is an important component of the national economy and ensures the country's food security. Despite its significant potential, the industry faces a number of challenges and opportunities. This article examines the state of Ukrainian farming since the full-scale invasion, its problems and prospects. The war has had a significant impact on all sectors of the economy in Ukraine, and it undoubtedly brings huge losses and damages to the country. This also applies to small farms. Despite everything, farming in Ukraine remains an important component of the national economy, ensuring the country's food security. And despite its significant potential, the industry faces a number of challenges and opportunities. In our opinion, farming has a high degree of adaptability to various market signals, flexibly reacts to market conditions through changes in production programs, specialization and diversification of economic activity. This flexibility and variability allows farms to have certain advantages compared to medium and large agricultural enterprises and contributes to the development of competition in Ukrainian agriculture. However, various external influences, such as: lack of working capital, weak material and technical base, complexity and constant change of the taxation system, unregulated land relations, instability of state support, restrain the development of farms in the domestic economy. Especially in the current difficult times for the country. Therefore, it is urgent to find the most effective management methods that would allow farms to fully fulfill their socio-economic function in the development of the village. Many farmers have already undergone hardening in wartime conditions, blackouts and even the destruction of farms as a result of Russian aggression. Small agricultural producers have proven their higher stability, flexibility and efficiency compared to large agricultural companies. And despite all the adversities, skeptical and pessimistic forecasts, the development of farms in Ukraine continues and is supported by the state.

Key words: farming, economic activity, agricultural sector, farming, economy, agrarian relations, development, lease, land.

References

1. Bezhenar, I.M., & Hryshchenko, O.Yu. (2023). *Farmerski hospodarstva v Ukraini: stan ta perspektyvy rozvytku* [Farms in Ukraine: status and development prospects]. *Problemy suchasnykh transformatsii. Seriya "Ekonomika ta upravlinnia"* (9). <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-9-04-14> [in Ukrainian].
2. Zakon Ukrainy "Pro selianski (fermerski) hospodarstva" vid 20 hrudnia 1991 r. № 2009–XII [Law of Ukraine "On Farming" № 2009–XII of 20.12.1991]. Retrieved from: zakon.rada.gov.ua/qo973-15 [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy "Pro fermerske hospodarstvo" vid 19.06.2003 r. № 973–IV [Law of Ukraine "On Farming" № 973–IV of 19.06.2003]. Retrieved from: zakon.rada.gov.ua/qo973-15 [in Ukrainian].
4. Nechytailo, B. (2023). Stan rozvytku natsionalnykh fermerskykh hospodarstv v umovakh nestabilnosti [The state of development of national farms in conditions of instability]. *Stalyi rozvytok ekonomiky*, 2 (47), P. 158–164. <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2023-47-23> [in Ukrainian].
5. Yevropeiska komisiia (2023). [European Commission]. Retrieved from: <https://www.ecas.europa.eu/delegations/ukraine/> [in Ukrainian].
6. Silske hospodarstvo Ukrainy 2022: statystychnyi zbirnyk (2023). [Agriculture of Ukraine 2022: Statistical Collection]. Kyiv: Derzhavnasluzhba statystyky Ukrainy. Retrieved from: <https://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
7. Zakharchuk, O., Kisil, M., & Nechytailo, V. (2022). The state and prospects of investing in the development of agriculture in conditions of instability. *Ekonomika APK*. 29 (6). P. 41–56. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202206041> [in English].
8. Ivanyshyn, V., Poprozman, N., Haibura, Yu., Niskhodovska, O., & Belei, S. (2024). Development of recommendations for Ukrainian farming crediting based on the experience of other countries. *Scientific Horizons*, 27 (8), 122–136. DOI: 10.48077/sci-hor8.2024.122 [in English].